

УДК 342.5(477)

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.11.32>**Руслан Басенко,**

канд. пед. наук,

доцент кафедри правознавства та фінансів

Полтавського інституту економіки і права

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Геннадій Аванесян,

доцент кафедри правознавства та фінансів

Полтавського інституту економіки і права

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Віталій Ільченко,

студент магістратури спеціальності 081 «Право»

Полтавського інституту економіки і права

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ГЕНЕЗА ІНСТИТУЦІЙНИХ ФОРМ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

Статтю присвячено концептуальному осмисленню шляхів і динаміки зародження інститутів прямої демократії в історичному досвіді вітчизняного державотворення. Авторами на основі історико-правового та цивілізаційного підходів розглянуто специфіку та ключові тенденції зародження та трансформації інституційних форм прямої демократії. Звернено увагу на відображення в новітній державознавчій традиції етапів становлення та розвитку національної держави.

Виявлено, що зародження правової філософії прямої демократії на українських землях відбулося в межах формування державного ладу Київської Русі, зокрема в межах інституту народних зборів – віча, учасниками якого було все повноправне населення руської держави. Доведено, що державне значення віча виявилось в його впливовості, а легітимні державні повноваження народного віча зводилися до захисту міста від нападу ворогів, організації земського ополчення, укладання угод з князем, обрання та усунення князя за невиконання ним попередніх умов договору, організація міського життя, призначення міських урядників тощо.

Зазначено, що з утворенням козацько-гетьманської держави – «Війська Запорозького» традиція прямої демократії набула значного розвитку в козацьких радах, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася старшина. Козацькі ради набули статусу вищого законодавчого органу та були структуровані за принципами прямої демократії. У системі демократичних цінностей українського козацтва була ідея «колективної волі», яка реалізовувалася через козацьку раду, що була формою прямого волевиявлення всіх її повноправних членів, а її рішення були обов'язковими для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками.

Звернено увагу на перспективність дослідження розвитку інститутів прямої демократії для новітнього українського державно-політичного процесу. Підкреслено, що феномен прямої демократії є ментально іманентним українському методу державного управління. Визначено цивілізаційне значення прямої демократії для розвитку сучасного суспільства та сталого розвитку людського капіталу.

Ключові слова: українська державність, пряма демократія, народовладдя, демократія, державотворення, республіка.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, що пов'язані з інтеграцією України в європейські державно-політичні процеси, актуалізують наукове осмислення історичного досвіду розвитку демократії, гармонізації правової бази з обов'язковим збереженням національних особливостей. Однією з осно-

вних перепон на шляху розвитку української нації в напрямі розвиненого європейського суспільства є обмежений доступ населення до державного управління, неможливість пересічного громадянина взяти безпосередню участь у реалізації своєї влади. Від початку незалежності український народ, окрім воле-

виявлення на виборах різного рівня, майже не залучався до механізмів народовладдя. Тому для подальшого державотворення в Україні значну цінність становить дослідження шляхів історичного розвитку інституту прямої демократії, який в українській державно-правовій традиції має тривалу державно-правову традицію. Проблематика дослідження зумовлена потребою впровадження в Україні сучасних стандартів демократичного врядування на основі подолання складнощів сучасної української політичної системи. Дослідження особливостей розвитку української демократії та народовладдя в розрізі історичного узагальнення різних періодів існування державності України становить вагомим практико-орієнтоване значення для інноваційного переосмислення та впровадження європейських демократичних стандартів народного волевиявлення у межах реформування сучасного політичного методу управління державою.

Метою статті є дослідження розвитку прямої демократії в українській національній державно-правовій традиції в розрізі історично-правових аспектів генези інституційних форм народовладдя.

Загалом, проблемі українського державотворення та народовладдя присвячені праці правознавців і дослідників політичної історії. Серед них: С. Бобровник, С. Головатий, С. Гусарев, В. Забігайло, А. Заєць, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, Н. Оніщенко, М. Оніщук, Н. Пархоменко, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, О. Скрипнюк, М. Цвік, О. Чаплук, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші. У працях дослідників розглядалися проблеми становлення прямої демократії як суспільного феномену, було запропоновано аналіз історичних періодів розвитку демократичного суспільства в українській державі. Крім того, чимало зарубіжних учених присвятили праці дослідженню теорії демократії та народовладдя. Це такі дослідники, як С. Алексєєв, Н. Баранов, Б. Барбер, Р. Даль, А. Ковлер, А. Лейпхарт, М. Марченко, В. Нерсєсянц, А. Пшеворський та інші. Вчених цікавили проблеми атрибутів демократії в умовах еволюції та прояву її змін у перехідному суспільстві. Дослідники, спираючись на філософські уявлення про державу і суспільство мислителів минулого, вивчали різні прояви демократії в історичному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Упродовж тривалої історії українська державність зазнала чимало складнощів та перепон, а динаміка та характер боротьби за здобуття

незалежності дотепер є предметом історико-правових досліджень. У нове тисячоліття Україна вступає суверенною та незалежною державою. Процес сучасного державотворення є елементом глибоких політичних змін, які відбулися в результаті падіння комуністичних режимів на постсоціалістичному просторі. Труднощі перехідного періоду в Україні пов'язані передусім із тим, що в країні відбувається «потрійна» трансформація: політична – створення плюралістичної політичної системи; економічна – формування ринкової економіки; ціннісна – утвердження національної ідентичності [1, с. 352]. Зміст і динаміка відповідних процесів багато в чому закладені історичним шляхом українського державотворення, хід якого більшість дослідників структурують у кілька періодів:

1. Княжа доба, яка пов'язана із зародженням державності, утворенням Києво-Руської держави як спільноти українського народу, її трансформацією в Київську Русь, з успадкуванням княжих традицій у Галицько-Волинській державі та у Великому князівстві Литовському XII – XV століть. Цей період представлений в історико-правовій думці як епоха «військової і вічової» демократії, формування князівської адміністрації, судочинства, християнізації Русі, розвитку і піднесення місцевого самоврядування [2, с. 10]. Це період зародження руської державності, завершення політогенезу, розквіт Київської Русі, а також занепад киево-галицької держави і захоплення частини українських земель Великим Князівством Литовським та Польщею.

2. Козацько-гетьманська державність зберегла і примножила деякі княжі традиції державності в умовах Запорізької Січі, держави Богдана Хмельницького та Гетьманщини другої половини XVI – XVIII століть. З одного боку, це результат колективних зусиль козацтва, що зумовило рух традицій вольностей та лицарства, а з іншого – результат цілеспрямованої діяльності Б. Хмельницького та його прибічників, спрямованої на визволення України і створення нової форми державної організації суспільства у форматі Козацько-гетьманської держави. Це доба створення Богданом Хмельницьким української держави – «Війська Запорозького», період розвитку гетьманських традицій демократії та полково-сотенного устрою, а також згорання козацьких форм прямої демократії та інкорпорації українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

3. Державність часів Української національно-демократичної революції 1917–1921 років була представлена Українською

Народною Республікою доби Центральної Ради, Гетьманом П. Скоропадського, УНР часів Директорії, Західноукраїнською Народною Республікою. Період Української революції супроводжувався збереженням та вдосконаленням національних форм української державності з урахуванням нових реалій. Продовженням національних визвольних змагань стала спроба утвердження державності в Карпатській Україні 1939 року та відновлення Української самостійної соборної держави у 1941 році.

4. Радянська державність України (1919–1990 роки). Новітня українська історико-правова традиція трактує цю добу не лише як витіснення національних традицій державності, але і як період її нищення. Носіями цих традицій виступали опозиційні сили й борці за відновлення суверенітету і самостійності України.

5. Відновлення та зміцнення державної незалежності України (з 1991 року), пов'язане з відродженням низки національних традицій державності, їх утіленням у розбудову інститутів держави і громадянського суспільства, формуванням сучасної політичної системи, розвитком місцевого самоврядування, демократії і правових засад. Стрижнем державотворчого процесу були інституціоналізація незалежної України, трансформація політичної і правової системи, реформування суспільства та його інтеграція в європейські та світові соціокультурні структури [2, с. 10].

Усі ці періоди, з точки зору історико-правового аналізу, характеризуються різними аспектами формування та динаміки суспільних і політичних тенденцій розвитку і мають характерні особливості. Але саме генеза української державності проявляється в перших етапах вищезазначеного переліку, адже саме в окреслені часи почалося формування української ментальності та зародження національної державно-правової традиції. Пізніші періоди, після остаточного повалення останніх українських державних утворень та переходу влади над етнічними українськими землями іншим державам, характеризувалися колоніальними та загарбницькими настроями щодо українських територій.

У новітньому українському історико-правовому пізнанні обґрунтовано думку про те, що українська державність має власний суверенний процес історичного розвитку. Відомо, що М. Грушевський більше ста років тому в праці «Звичайна схема «руської» історії і спроба раціонального укладу історії східного слов'янства» рішуче спростував пануючу в російському шовіністичному наративі концепцію про спільність української та росій-

ської традиції державотворення. М. Грушевський науково довів безпідставність домагань Московської держави на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої, на його думку, є виключно «українсько-руська» народність, оскільки вона створила Київську державу. Вчений довів, що спроби пов'язати Київську державу з її суспільно-політичним укладом і культурою з Володимиро-Московським князівством XIII – XIV століть не мають під собою підстав [3].

Важливо підкреслити, що правова філософія прямої демократії на українських землях була закладена в період Київської Русі, адже поряд із князівською владою зберігався й інститут народного віча. Літописи, розповідаючи про віче, нерідко вказують на участь у ньому «всех людей», «всех киян». Попри те, що інститут віча нерідко конкурував з іншими органами влади, все ж його роль у тогочасному суспільстві була досить значною [1, с. 55].

Беручи до уваги проблематику державності, потрібно звернутися до особливостей політичної системи та врядування часів Київської Русі. Довгий час дослідники не могли дійти висновку, яка система влади була в Київській Русі. Адже, з одного боку, було віче, яке відображало народовладдя та було одним із базисів демократії, а з іншого – князь із дружиною, який був монархом. Віче як вияв народовладдя є одним зі здобутків давньокіївської держави. Княжа влада не була абсолютною, адже існувала боярська рада, з якою князь повинен був радитись під час ухвалення рішень. Тогочасний устрій Русі мав передумови для формування органів представницької демократії. Це було одним з яскравих свідчень європейського шляху розвитку Київської держави [4].

Дослідники зазначають, що, з одного боку, державне управління в Київській державі зосереджувалося в руках князя, з іншого – віче, яке контролювало дії князя, мало право його вибору або вигнання. Сучасні державознавці зауважують, що подекуди легітимні державні повноваження народного віча зводилися до захисту міста від нападу ворогів, організації земського ополчення, укладання угод з князем, обрання та усунення князя за невиконання ним попередніх умов договору, організації міського життя, призначення міських урядників тощо.

Відомий дослідник історії української державно-правової системи Р. Лашенко серед ознак політичного ладу Київської Русі називав такі: ідея народоправства; ідея децентралізації влади; домінування приватно-правних принципів у сфері державного управління; договірний характер правних відносин: віче і князь; договори князів

між собою, договори князів із землями; держава не панує над людиною; як прояв демократичності державного устрою – повна відсутність станів, замкнених у собі корпорацій, каст, адже і смерд, і боярин були політично рівноправні; і смерд, і боярин разом із князем брали участь у вічі як органи, що виявляє верховну волю народу [5].

Однією з особливостей політичного врядування Галицько-Волинської держави була зосередженість влади в руках бояр і відсторонення князя на другий план. Саме цей атрибут притаманний європейській правовій традиції доби середньовіччя на відміну від східних країн та земель [5]. Із занепадом Галицько-Волинського князівства українські землі перейшли під владу інших держав, які диктували свої власні принципи державного устрою. Хоча Литовське панування на українських землях більшістю вітчизняних науковців не оцінюється негативно. Литовське князівство вважається спадкоємцем Київської Русі, адже суспільний лад був майже незмінний, а закони й норми Київської держави діяли на литовських теренах упродовж XIV – XVI століть [6].

Безперечним здобутком Литовської доби слід вважати інтеграцію магдебурзького права на терени етнічних українських земель. Вітчизняні науковці вважають, що існування магдебурзького права на території нашої країни є визначним моментом у суспільно-правовому житті. Саме завдяки таким явищам, як магдебурзьке право (а пізніше й литовські статuti), Україна суттєво відрізнялась у своїй правогенезі від Росії, традицій і характеру правосвідомості та державотворення останньої. І магдебурзьке право, і литовські статuti були важливим атрибутом становлення цивілізованого суспільства [7]. Це твердження також вказує на проєвропейський правовий орієнтир української нації. Ключовою особливістю магдебурзького права було те, що воно не руйнувало звичаєві права земель, на яких запроваджувалося, а навпаки, змінювалося та підлаштовувалося під умови та звичаї тих територій, де починало діяти.

З утворенням козацько-гетьманської держави – «Війська Запорозького» традиція прямої демократії набула значного розвитку в козацьких радах, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася старшина. Козацькі ради набули статусу вищого законодавчого органу та були структуровані за принципами прямої демократії. У системі демократичних цінностей українського козацтва була ідея «колективної волі», яка реалізовувалася через козацьку раду, що була формою прямого волеви-

явлення всіх її повноправних членів, а її рішення були обов'язковими для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками.

Подальше формування національної державно-правової традиції відобразилось у зміні адміністративної системи. Але оскільки формування держави припадало на період постійних воєнних дій, то це вплинуло на її основні риси. Загалом, було 16 військово-адміністративних формувань – полків, де полковник опікувався адміністративними та судовими справами. Територія полку була поділена на сотні на чолі із сотником. Найнижчою ланкою такого адміністративно-територіального устрою було містечко чи село, де головував отаман. Гетьман як глава держави був військовим головнокомандувачем та вищою судовою інстанцією. Допоміжним органом при Гетьманові була Генеральна старшина, в її складі були генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, а також генеральні хорунжий та осавул. Генеральна старшина уособлювала собою вищий орган виконавчої влади при Гетьманові. Обмеженням для гетьмана була генеральна рада, на збори якої скликалося все військо для вирішення найважливіших питань, у тому числі й вибори найвищих владних посад. Такий державний лад свідчив про значний демократизм та республіканські інституції в козацькій державно-правовій традиції. І хоча після Національно-визвольної боротьби новостворена держава швидко занепала, її внесок у формування української державності складно переоцінити. Адже ті демократичні основи, які були закладені козацькою державою, знайшли своє відображення і в сучасній українській національній державно-правовій традиції.

Висновки

Українська державно-правова традиція має давні культурні, демократичні та національні цінності. З часів Київської Русі в народній свідомості почали формуватися демократичні цінності на основі звичаєвих прав, громадського самоврядування та об'єднання заради відстоювання своїх інтересів перед державою і монархом. Це стало фундаментом для подальших демократично-правових конструкцій у національному державотворенні. В основі цих фундаментальних цінностей був відхід українського етносу від застарілих форм родоплемінного ладу та розвиток соціальних інститутів прямої демократії для консолідації суспільства заради спільної мети. Закладені в історичному досвіді традиції прямої демократії є основою сучасної трансформації державно-політичної системи України.

Список використаних джерел:

1. Історія України : навч.-метод. посіб. / В.М. Литвин та ін. Київ : Знання-Прес, 2006. 460 с.
2. Радько П.Г. Новітня історіографія національних традицій українського державотворення : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2013. 34 с.
3. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії і спроба раціонального укладу історії східного слов'янства. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199–208.
4. Сливка С.С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. Львів : Воля, 2001. 168 с.
5. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. 254 с.
6. Брайчевський М.Ю. Коментарі. *Історія України (До кінця XVI століття)* / Г. Хоткевич. Київ : Веселка, 1992. С. 209–227.
7. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с.
8. Князев В.М., Бакаєв Ю.В., Василевська Т.Е. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення. Київ : НАДУ, 2010. 220 с.

Ruslan Basenko, Hennadii Avanesian, Vitalii Pchenko. Genesis of institutional forms of direct democracy in the Ukrainian national state-legal tradition

The article is devoted to the conceptual understanding of the ways and dynamics of the emergence of direct democracy institutions in the historical experience of the national state. On the basis of historical, legal and civilizational approaches, the authors considered the specificity and key trends in the emergence and transformation of institutional forms of direct democracy. Attention is drawn to the reflection of the stages of formation and development of the national state in the new state-based tradition.

It was revealed that the emergence of the legal philosophy of direct democracy in the Ukrainian lands occurred within the framework of the formation of the state system of Kievan Rus, in particular, within the framework of the institution of the people's assembly – veche, the participants were the entire population of the Russian state. It has been proved that the state significance of the veche was in its influence, and the legitimate state powers of the people's veche were reduced to protecting the city from attacks by enemies, organizing the zemstvo militia, concluding agreements with the prince, electing and removing the prince for not fulfilling the preliminary conditions of the contract, organizing city life, appointments city officials and the like.

It is noted that with the formation of the Cossack-hetman state – «Zaporizhzhya Troops», the tradition of direct democracy received due development in the Cossack councils, at which administrative, judicial, military cases were decided, and a foreman was elected. Cossack councils received the status of the highest legislative body and were structured according to the principle of direct democracy. In the system of democratic values of the Ukrainian Cossacks there was the idea of «collective will», which was implemented through the Cossack council, which was a form of direct expression of the will of all its full members, and its decisions were binding on the hetman, foremen, ordinary Cossacks.

Attention is drawn to the prospects of studying the development of direct democracy institutions for the new Ukrainian state-political process. It is emphasized that the phenomenon of direct democracy is mentally immanent in the Ukrainian method of government. The civilizational significance of direct democracy for the development of modern society and sustainable development of human capital has been determined.

Key words: Ukrainian statehood, direct democracy, democracy, democracy, states, republic.

